

TÜRKİYƏ CÜMHURİYYƏTİ – 100
ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА – 100
REPUBLIC OF TURKEY – 100

*NADİR MEMMEDLİ (Azerbaycan)**

ATATÜRK'ÜN AZERBAYCAN KONSEPSİSİNİN İDEOLOGU –
İSMAYİL HİKMET ERTAYLAN

1923 yılı başlarında yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, yüksek nitelikli personel yetersizliği nedeniyle Türk Ulusu'nun, Atatürk'ün önderliğinde emperyalist güçlere karşı büyük bir destansı mücadile sonucunda kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne müracaatta bulunarak Bakü Ali Pedagoji Enstitüsü ve Bakü Üniversitesi'nde Türkçe'nin eğitimi için öğretim elemanlarına, profesörlere ihtiyaç olduğunu belirtildi. Bu isteği değerlendiren Ankara, İstanbul'daki temsilcilerini yardım için görevlendirdi. O dönemde ortaokullarda Türkiye Türkçesi edebî dili de eğitim rogramına dahil edilmişti. Türkiyeli bilim adamlarının Azerbaycan'a davet edilmeleri, onların ilmî, kültürel, edebî ve pedagojik hayata aktif katılımları, 1921 yılında Sovyet Rusya'sı ile Türkiye arasında akdedilen anlaşması ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki Kars Antlaşması'nda öngörülen kültür alanındaki ilişkilerle alakadar anlaşmalara dayanılarak düzenlenmişti.

Gitmeye hazırlanan iki meslektaş ve İsmayıl Hikmet, Bakü'den gelen delege ile beraber kesin hareket zamanını kararlaştırırlar. 1958 yılında Münih'te yayınlanan "Dergi" mecmuasının 13. sayısındaki "Azerbaycan'da Dört Buçuk Yıl" başlıklı makale-hatırası, 1923'ten sonra Azerbaycan'da yaşanan edebî ve siyasî süreçler, hala belirsiz olan meseleler hakkında tam bir ilmî ve siyasî tasvirini verilen belki de tek eserdir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye'den öğretmen, eğitim personeli istemesinin ve Sovyetler Birliği'nin buna engel olmamasının iki ana sebebini böyle anlatıyor:

"Birincisi Türkiye ile zahiri dostluk; zahiri söylüyorum, çünkü gerçekten de bu dostluğa ait hiçbir işaret yoktu. Bakü sokaklarında her gün halka hitaben konuşmalar yapan fırkacılar, Türk hükümetine Paşaların hükümeti diyerek, onların düşüncelerini tenkit ediyor" (Hikmet, 2008). Ve her gün bu yapılanlara ilişkin olarak Başkonsolosluktan aldığı gelen protesto mektubuna Bakü'deki Türkiye temsilcisi "Çok

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi adına Dilçilik Enstitüsü Başkanı, Prof. Dr.
E-mail: nurlan1959@gmail.com

müteessiriz, bunu yapanlar cahil insanlar, özür dileriz, onlarla ilgileneceğiz!” şeklinde bir özür diliyorlardı. Bu, aralarındaki dostluğun içyüzünü göstermek için yeterlidir. “*İkincisi ise, Azerbaycan Cumhuriyetini şüphe ettirmeden uygun bir zamanda uygun bir politika yürütmeleridir*” (Hikmet, 2008).

Ömer Özcan, İsmail Hikmet’i ve Azerbaycan ile ilgili yazısını tahlil ederek biyografisini şöyle anlatıyor:

“1923-1927 yılları arasında Azerbaycan’da eğitim elemanı olarak görev yapan profesör İsmayil Hikmet Ertaylan, 1889 yılında İstanbul Beylerbeyi semtinde doğdu. Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi’nde aldı. 1911’de İstanbul Mektebi Mülkiye’den iyi derece ile mezun oldu. Galatasaray Lisesi ve Robert Koleji’nde edebiyat ve Fransızca öğretmenliği yaptı.

Nisan 1923’te Azerbaycan hükümeti Türkiye Büyük Millet Meclisi’den öğretmen istediği için Maarif Nezareti onu Bakü’ye göndermiş. Bakü Üniversitesi ve Bakü Tiyatro Okulu’nda Türk edebiyatı tarihi öğretmenliği, Bakü Pedagoji Enstitüsü, Bakü Darulmuallim’de Batı edebiyatı tarihi ve sanat tarihi öğretmenliği yapmış ve Eylül 1924’ten itibaren Bakü Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dekanı olmuştur. Temmuz 1927’de Bakü Üniversitesi Yüksek Kurulunun kararı ile profesörlük ünvanı almıştır. “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” adlı profesörlük tezi Bakü’de yayınlanmıştır. Aralık 1927’de Ankara’ya dönmüştür” (Özcan).

Hikmet, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan hükümetinin özel daveti üzerine Bakü’ye gelen, edebiyat ve bilim ortamının önemli isimlerinden biri haline gelen ve daha sonra Sovyet ideologları tarafından faaliyetleri yasaklanan bir Türk bilim insanının edebiyatı, eserleri yakıldı, millî şuurdan silinmeye çalışıldı. Bakü’de kaldığı süre boyunca yazar, öğretmen, editör, yazar, sivil aydın olarak amacı ne olursa olsun Edebî Türkçe’de konuşan Hikmet Sovyetler tarafından Türkiye Cumhuriyeti’nden Azerbaycan’a gönderilen “casuslardan” biri olarak görülüyordu. Aralık 1927’de izin adı altında Ankara’ya çağrıldı ve geri dönmesine izin verilmedi. Pantürkist damgası vurulan Türk bilim adamının bilimsel mirası neredeyse unutuluyor, Bakü’deki hiçbir bilim camiasında adı bir daha geçmiyor ve konsepti çok sert bir şekilde eleştiriliyor. F. Agayev monografisinde şöyle yazıyor: “İsmail Hikmet Bakü’den Türkiye’ye izine gittikten sonra bir daha geri dönmesine izin verilmedi. Pantürkist olarak damgalandı ve bilimsel mirasına yıllarla geniş anlamda başvuru da, anılsa da ismi hiçbir yerde geçmedi” (Ağayev, 2004: 20).

Sovyet egemenliğinin başlangıcından 1934 yılına kadar millî akımda edebî-kültürel ve ilmî süreçlere daha çok değer verilmiş, Azerbaycan-Türkiye edebî-kültürel münasebetleri Türk halklarının soy birliğinin millî ve ümumi Türk anlayışına engel tanınmamış, henüz yasaklanmamıştı, sonraki aşamalarda milliyetçilik tamamen ideolojik boyuta geçti, proleter düşüncede sovyet edebiyatı için verilen mücadele bağlamında yürütülmeye başladı. İsmail Hikmet’in Azerbaycan’daki bilimsel ve pedagojik faaliyeti birinci aşamaya ait olup demokratik düşünce, milli loyallizm zamanına denk gelmektedir. Çok sonraları “Dergi” mecmusundaki makalesinde, edebî ve kültürel ilişkilerin devamında kendini ilgili gibi gösteren Rusya’nın

Türk halklarına karşı tuttuğu politikasıyla, Sovyet rejiminin Türkiye ile ilişkilerinin zahiri “dostluk çerçevesi”nden, ikiyüzlü ve sinsî karakterinden böyle yazacaktır: “Ruslar Türklere en büyük darbeyi şu dil meselesinde indirecektir. Bizi üniversite eğitiminden, Türk dili ve edebiyatından mahrum edecekler. Rus dilinin esaretinde kalacağız. Bir çözüm bulun! Kurultayda Türk dilini sonuna kadar savunun” (Hikmet, 2008)¹ Sovyet hükümetinin politikasının eski Rusya İmparatorluğu’nun aynı, belki de daha kurnaz ve daha gaspçı devamı olduğu görüşünde yanılmıyor.

Dergide yayımlanan bu yazı, Atatürk’ün Azerbaycan’la bağlı ideolojik konsepsisinin tahlili olduğu gibi, Stalin’in Azerbaycan politikasını yorumlayan bir hatırat niteliğindedir. Azerbaycan ve Türk bilim insanları arasında 1920’lerin sonlarında Azerbaycan’daki beşeri bilimsel faaliyetleri, I. Türkoloji Kurultay’ın perde arkasında meydana gelen olayları “Altın kalemler”in devreye girdiği dönemde Halk İcrayı Kurulu’nun girişimi ile oluşturulan Halk edebiyatı, Doğu edebiyatı, Batı edebiyatı, inceleme ve eleştiri, çocuk edebiyatı, çeviri, Rus edebiyatı, edebiyat tarihi gibi on bir alanda faaliyet gösteren Edebiyat Cemiyeti’nin Türkiye’den davet edilen profesörlerin katılımıyla kurulması amacı, edebi kurguda pseudo-sembolizm sorunları, okul çağındaki çocukların kültürel gelişimlerini sağlamak amacıyla ümümtürk bağlamında çocuk edebiyatı serileri örneklerinin hazırlanıp yayımlanması, din birliğine yapılan darbenin sonuçları, dil birliğine olan tehdit, Azerbaycan’da gelişen Türklük düşüncesine karşı Rusya’nın kurnaz tavrı ve diğerleri İsmail Hikmet’ten başkası bu kadar eksiksiz bir analiz yapamazdı. Bu konuda bizzat kendisi yazıyordu:

“Cumhuriyet Reisi’nin onayı ile bir Edebiyat Cemiyeti kurduk. Bütün bunlar benim yönetimim altındaydı. Dernek on bir alan üzere çalışıyor, “Alev” isimli bir mecmua yayınlıyordu. Türk-Müslüman cumhuriyetleri, bütün bu milli gayret ve ideallerini, görünüşte komünist bir maske ile örtmekte doğrusu büyük bir maharet göstermiştir. Sovyet Rusya’sının milli faaliyetlere, eylemlere verdiği bu izin aslında kendi gayesine yönelik bir hareket, bir hazırlık yoluydu. Pek çok makale yazılır, fakat tüm yazılanların hepsinin Sovyet ideolojisine hizmet etmesi bekleniyordu. Evet işte bu amaca ulaşmak için milli dillere bir özgürlük verilmişti. Bu hizmet on bir alanda faaliyet gösteren Edebiyat Cemiyetinden de istenmektedir. Eskiler eski tarzda, eski düzende ve eski sanatsal akın ve tarzda yazabilirdi. Fakat yeni hayatı tanımlamak ve anlatmak methiyeler ve kasideler yazmak şartıyla... Eskiler de kendi ilkelerine uygun ondan yararlanmaya çalışarak kendilerini korumuş oluyorlardı...” (Hikmet, 2008)

Türkiye’den öğretmenler, profesör hocalar üzerlerine düşen görevlerini en üst düzeyde gerçekleştirdiler ve çalışmaya devam ettiler. Gerek pedagojik faaliyetlerde bulundular ve gerekse de araştırma faaliyetlerini artırdılar, diğer yandan çeşitli yayınlar yaptılar. Bu yayınlar sadece edebiyat tarihi ile ilgili olmayıp, okul çağındaki çocukların kültürel gelişimini sağlamak amacıyla sınıf dışında şiir ve

¹ Bakü’de düzenlenen I. Türkoloji Kurultay kast edilmektedir - N.Memmedli.

manzum çocuk edebiyatı ontolojileri de hazırlıyorlardı. Bununla da yetinmiyor, “*Abdülhamid döneminde Türkiye’de, düşüncelerini, hayallerini ve eylemlerini devlet sansüründen saklamak isteyen Servet-i Fünun dönemi şairlerinin bir nevi pseudo-sembolizmini yaratıyorlardı*” (Hikmet: 2008).

Bu siyasi rejimin ikiyüzlü ve sinsi politikalarına rağmen 20. yüzyılın 20’li yıllarının sonuna kadar Türk aydınlarının, hocalarının ve bilim adamlarının yürüttüğü özverili çalışmaları, özellikle Hikmet’in dört ciltlik “*Türk Edebiyatı Tarihi*” (1925-1926), iki ciltlik “*Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*” (1928) (Hikmet, 2022), Türk edebiyatı tarihi ve teorik konuları üzerine araştırmalarının Azerbaycan’da geniş yaygınlaşması, özellikle Türkçülük kavramının edebî ve kültürel gelişimi hakkında bir bütün olarak edebî çevrede bilimsel bir tasavvur oluşturmuş, millî edebiyatları ümumtürk köklerinden ayırmanın imkânsızlığını ispat etmiş, Türk kökenli halkların edebiyatını karşılıklı ilişkiler içinde inceleyerek yeni nesil edebiyat bilgilerinin gelişmesinde müstesna bir rol oynamış ve onlar üzerinde son derece ciddi bir etkiye sahip olabilmıştır.

Hikmet, Azerbaycan edebiyatı meselelerinin öğrenilmesinde aktif görev almış, Edebiyat Cemiyeti’nin üyesi, hatta kaynaklara göre Türkiye’li profesörlerle birlikte bu Cemiyet’in kurucusu olmuştur. Bekir Çobanzade, Hüseyin Cavid, Hanefi Zeynalli, Büyükağa Talibli, Tağî Şahbazi Simurg, Samed Mansur, Ahmed Cevad ve diğer önde gelen, etkin bilim adamları, şair ve yazarlar da burada üye idiler. İsmail Hikmet’in “Batı Edebiyatı” adlı makalesinin de yayınlandığı, Cemiyet’in basın organı olan “Edebi Eserler” dergisinde yazıları yayınlanmış olan bu aydınlar pantürkist, panislamist damgasıyla 1937. yıl Represya kurbanı oldular. Çok sonralar ideolojik bir dostluk bağıyla birleşen Aliğa Vahid, Celil Mammadguluzade ve Abdulla Şaik de bu “Derneğe” katılmışlardı.

Hikmet’e göre hakikatte Sovyet hükümetinin gayesi eski Rusya İmparatorluğunun amaçları ile aynıydı, belki daha baskıcı ve daha istilacıydı. Sovyet Rusya, sınırları içindeki Müslüman ve Türk milletlerinin hiçbir alandaki birliği göz ardı edilmedi. Dine istediği darbeyi vurdu, sözde kiliseleri, gerçekte ise camileri kapattı. Din birliği korkusuna şimdi artık dil birliği eklendi. Bu birlik sadece Sovyetler Birliği içindeki Türklerin dili değil, aynı zamanda “edebî Türkçe” olarak tanımlanan Türk dil birliği idi. Dil birliği kültür birliğidir. Edebî dil birliği, Sovyetler Birliği’ndeki Türklerin düşünce ve yazı birliğine doğru ilerlemesidir. Görünürde Azerbaycan Cumhuriyeti’ne millî kültür hürriyeti vermiş olan Sovyet Rusyası, faaliyetlere karşı çıkmamış, Azerbaycan’ın bizim faaliyetlere verdiği önemi, hatta teşvikini bile hoş ve doğal kabul ediyormuş gibi davranmıştır. Eğitim sürecinin ilk yıllarında, çalışma ve araştırmalarımıza şüpheyle baktığı, peşimize birçok casuslar koyduğu ve faaliyetlerimizi yakinen takip ettiğine rağmen bize ifşa olmamak için tüm isteklerimizi kolaylaştırıyordu (Hikmet, 2008).

Komünistlerin gerçek ve gizli amaçlarından bahseden Hikmet, Rusya’nın amacının burada yaşayan Türk-İslam halkları arasında dil farklılıkları meydana getirerek o dili konuşan insanları fikren, ruhen ve manevi olarak birbirinden koparmak ve ardından onları birer birer ve kolayca sindirebilmek, bunların hepsini Ana

Türkçeden, Edebî Türkçeden, Türkiye Türkçesi'nden ayırmaktır. Komünist politikası, Türk lehçeleri arasında köklü farklılıklar oluşturarak Türk milli vahdeniyyetini parçalamak ve tüm lehçeler üzerinde ayrı ayrı çalışmaların yolunu açmaktır. Hatta Türk-tatar tarihini bile kabul etmekten çekiniyor, Türklerin ve tatarların ayrı milletler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çarlık döneminde bile Türk-tatar halklarının dil birliğine doğru yön alan akımın Kırım, Bakü ve Kafkasya'daki temsilcilerine karşı, aralarında bir fark olduğunu öne sürmekte, teşvik, tahrip etmekte, hatta bu lehçelerin farklı olduklarını, bilimsel-edebi alanda eğitim ve öğretime uygun bir dil haline gelmediklerini, alanlarında gelişmeye ihtiyaç duyduklarını öne sürmüşlerdir. Bu istikametlerde kendilerine hizmet edecek hain âlimler bulmakta hiç zorluk çekmiyorlardı. Elbette bu çok doğaldır, bir hiç iken bir şey olmayı düşünen milletsiz, vatansızlar bu fırsatı kendileri için ganimet olarak değerlendiriyorlardı.

Hikmet'in dört ciltlik "Türk Edebiyatı Tarihi" (1925-1926), iki ciltlik "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" (1928) ve edebiyatın teorik meselelerine çok yer ayırdığı diğer çalışmaları yeni nesil edebiyat eleştirmenlerinde (H.Zeynalı, A.Şaik, A. Musahanlı, C.Efendizade vb.) aşırı derece ciddi bir etki oluşturmuş, bir bütün olarak Türkçülük ve ümümtürk edebiyatı konseptisini edebi ortamda öncü bir konuma getirmiştir. İsmayil Hikmet ünlü makalesinde, kaleme aldığı "Türk Edebiyatı Tarihi"nin dört cildinin devletin bizzat bastırması olduğunu itiraf ediyor, hatta "Komünist" gazetesi yazı işleri müdürünün bir iki öneri ile yetindiğini, bir yandan da bu kitapların Rusçaya çevrilmesi arzusunu dile getirerek St.-Petersburg Üniversitesi'ne göndermek isteğinde bulunduğunu yazıyor. Fakat makalesinde daha sonralar "*millî eğitime, millî kültüre, millî dile ve millî edebiyata*" yardım vaat eden siyasetin iç yüzünü şöyle anlatmaktadır:

"Böylece, Türkiyeli profesör ve öğretmenlerin, hocaların Sovyet sınırlarından uzaklaştırılmalarının ardından onların tüm eserlerini, bütün izlerini yok etmek için çalıştılar. Bu tür eylemlerime hikmetizm adını verdiler, Rusçaya çevirmek istedikleri bütün eserlerimi yakmış ve gerçek canlı eserlerimi, millî gaye, millî kültür, millî gurur ve millî bilinçli ilkelerle yetmiş yüzlerce genci darmaduman ve perişan ettiler" (2008).

Hikmet'in iki ciltlik "Azerbaycan Edebiyat Tarihi" eseri (Hikmet, 2022) millî edebiyat tarihimize uygulanan ilk konsepti olmuş ve aslında bu konsepti yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Atatürk'ün direktifleriyle Türk kültür ve medeniyetinin tüm ihtişamı ile meydana çıkarılması, Türkiye dışındaki Türk halklarının birliği ve diriliği uğruna atacağı adımların, gerçekleştirilecek gelecek planlarının ilk bilimsel esası, ideolojik temelleri oldu. Hakiki ilmî yol olarak kabul edilen ve ilmî zeminde geliştirilen bu konseptiye göre Türk kökenli halkların millî edebiyatını ümümtürk kökünden ayırmak mümkün değildir ve edebiyatları etkileşimler doğrultusunda araştırılmakla Türk halklarının edebî ve kültürel gelişimi hakkında bilimsel bir fikir oluşturulur. O dönemde millî edebiyat araştırmaları yönünde çok ciddi çalışmalar yapılmışsa da bu konseptiye uygun gelen bir edebiyat tarihi yoktu. Dönemin ünlü Türkologlarından Bekir Çobanzade de bu görüşleri

savunmuş, araştırmalarını bu temelde yürütmüş ve 1927 yılında bu konsepsisten yola çıkarak “Türk Dili ve Edebiyatının Öğretim Üsülü” isimli monografisini yazmıştır. Azerbaycan edebiyatını Türk halklarının edebiyatının ayrılmaz bir parçası olarak gören yazar, bu tür araştırmalarda “*farklı lehçelerin edebî ürünleri arasındaki ilişki ve farklılıkların kendiliğinden ortaya çıkacağı*” görüşünü dile getirmiştir (Çobanzade, 2007: 257). Bu anlayıştan beslenen A. Musahanlı, aynı dönemde şöyle yazmıştır:

“Başlangıçtan günümüze kadar gelen Türk edebiyatı, tüm Türk lehçelerinin birbirleriyle iletişim ve ilişkileri gözetlenerek bir “küll” halinde incelenmedikçe kabul değil, tenevvür etmeyecek, aydınlanmayacaktır. Türk tarihinin şimdiye kadar olayların tüm bağlantıları bir “küll” olarak araştırılmamış olması, hiçbir şekilde aynı yanlış ve bilim dışı yola girme hakkını vermez!” (Zeynallı; Musahanlı, 1928: 39).

Hikmet’in Cumhuriyetçiliğe dayalı ideolojik eğilimi, onun Türkçe konuşan halkların edebî ve kültürel düşüncesine yönelik tutumunun siyasi bir ifadesidir: Sovyet rejiminin Türkçe konuşan halkları tarihsel köklerinden koparmaya çalıştığı ve milli-manevi ve kültürel birliğine tahammülsüzlük ifade ettiği bir dönemde bu konsepti Azerbaycan’ın edebi ve kültürel düşüncesinde yeni bir aşamanın başlangıcı oldu, diye biliriz. Rejim, Türkçe konuşan halkların edebî ve kültürel mirasının incelenmesine doğrudan karşı olmamakla birlikte, Türk halklarının tarihsel birliği ile hiçbir şekilde uzlaşmak istemiyordu.

Tarihsel hakikatler, Türkdilli halkların karşılıklı ilişkilerinin edebi ve kültürel mirasının incelenmesi Pantürkizm olarak damgalandı. İsmayil Hikmet’in Türk halklarının edebiyatlarının bağımsız ve ayrılıkta oluşmadığı gerçeğini tarihsel bir kategori olarak kabul etmesi, “*bu halkların köken, tarihsel gelişim açısından farklı bir yol izlediklerinin, edebî ve kültürel mirasları arasında hiçbir özgünlüğün bulunmadığının, fakat bu hakların kültürel mirasına ait bir birliğinin olmadığını delilini edebiyat eleştirmenlerinin önüne bir görev olarak bırakan*” (Hikmet, 2022: 40) marksist metodolojili bilimsel edebi muhitin sert eleştirileri ile yüz yüze kalsalarda, onun ilmi görüşlerini yüksek değerlendiren, “İnkilab ve medeniyet”, “Azerbaycanı Öğrenme Yolu” dergilerinde ciddi makalelerle savunan Emin Abid, Hanefi Zeynallı, Bekir Çobanzade ve Mehmet F. Köprülü gibi çok büyük araştırmacılar da vardı. Fakat dönemin bazı tanınır aydınları, İsmayil Hikmet’in Türklük, onun tarihinden “uzun uzun bahsederken milliyetçiliğe kapıldığı”nı onun metodolojisinin başarısız bir yönü olarak görmekte idi. Örneğin Ali Nazım, Hikmet’in “Edebiyat tarihi”ndeki “Türkçülük” faktörünü en ürkütücü eğilim olarak tanımlıyor: “İsmail Hikmet’te ilk göze çarpan aşırı derece bilinçli milliyetçilik ve Kemalizm’lidir. Onun “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” baştan sona milliyetçilikle doludur. Azerbaycan’ın bütün geçmişi, kültürel mirası, milli saflığı, Türklerin iyiliyi ve refahı bağlamında değerlendiriliyor ve eleştiriliyor... Hikmet de bütün Türk-tatar halklarını tek bir millet olarak gördüğü için her yerde Türk milletinden söz ediyor. İsmail Hikmet’e göre bu “vahid” milletin tüm tarihi, baştan sona Türk kültürü ile yabancı kültürlerin etkisinin verdiği mücadeleden ibarettir (Nazım, 1931: 27). Çok sonralar

Hahnefi Zeynallı ve Emin Abid de Hikmet'in "yanlış yola saptığını, M.F. Köprülü'nün etkisi altına girdiğini" belirtiyorlar (Abid, 1982; Zeynallı, 1982). İsmayil Hikmet, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde idarecilikte bulunan aydınlar da dahil olmak üzere bazı ideal sahibi şahsiyetlerin gerçek yüzlerini kasıtlı bakışlardan korunmak için komünist maskesi taktığını üzümlere dile getiriyordu. Bunu kazananlarının da, kaybedenlerinin olduğu, zounluluklu, karşılıklı bir oyun olarak görüyordu. Onlara komünistlere yaranan, ve yahut aşâğılık bir ajanın kurbanları olarak ideallerinin bedelini hayatlarıyla ödeyenler diyordu. Bunu bir ölüm yaşam oyunu olarak görüyordu. Özellikle tüm oyuncuların birbirinden korktuğunu, kimin gerçek (halis), kimin sahte olduğunu bilmenin ve buna inanmanın imkansız olduğunu yazıyordu.

Yakın arkadaşlarının yüz çevirmesinin nedenlerinden biri de onun üç akım - etnik, dini ve bilimsel teorisidir. Bunu yanlış, anlamsız ve bilim dışı olarak nitelendiren A. Nazım, "*İsmail Hikmet'in tasnif ve edebiyat tarihi şemasındaki en büyük kusur, tarihsel bir temele sahip olmaması, diyalektik ve materyalist bir nitelikten yoksun olmasıdır*" (Nazım, 1931: 29). Böyle bir değerlendirme, Hikmet'in ortaya koyduğu üç akımın estetik özünü ve milli edebiyatın tarihsel gelişiminin ifadesini açıklayamaz. Hanefi Zeynallı'nın vardığı sonuca göre Hikmet edebî-tarihî süreçte üç akımdan bahsetse de kitabının her iki cildinde de sadece etnik ve dini akımlardan söz edilmektedir. Hikmet, üçüncü akımla, yani bilimsel akım bağlamında 18.-19. yüzyılların edebiyatını şerh etmeyi düşünmüştür. Elbette bu iki değerlendirme de yanlıştır, tıpkı E. Abidde olduğu gibi, bilimsel materyale derinden aşına olmaktan ve bunun sonucunda tarihsel dönemler ile edebi akımlar arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde tasavvur edememekten kaynaklanmaktadır (Hikmet, 2022: 42). Aslında Hikmet, orta çağ Azerbaycan edebiyatı tarihinin araştırılmasının iki aşamalı olarak düşünmüştür: 13. - 14. yüzyıllar dini akımlar, tasavvuf edebiyatı ve 15. - 17. yüzyıllar - bilimsel akımlar edebiyatı. Edebî süreçteki geçişi şöyle kabul ediyor: Tasavvuftan dini inanca, dini inançtan dünyeviliğe. İlmî ağırlığı olmasaydı, Hikmet'in dönemlere ayırması çağdaş edebiyat tarihçiliğinde günümüze kadar değerini koruyamazdı.

Sonuç olarak İsmayil Hikmet, Azerbaycan edebiyatı tarihini yazan, edebî malzemeyi kendi bakış açısı ve konsepti ile değerlendiren, dönemin ilmî ve kültürel manzarasını tam olarak anlatan, Azerbaycan'da ümumi Türk edebiyatının düşünce tarihinin 1920'li yıllar aşamasının daha derinden öğrenilmesine ciddi bir ilmî yön verebilen tek araştırmacıdır. Cumhuriyetçilik ve Türkçülük konsepti bağlamında gerçekleştirdiği tüm edebi-toplumsal faaliyetinin bariz bir örneği olan "Azerbaycan Edebiyatı Tarihi" kitabı yayın tarihinden 100 yıl geçmesine rağmen hala kendi değerini kaybetmemiş, edebi-bilimsel muhitte, edebiyat tarihçiliğinde İsmayil Hikmet ekolünün oluşmasına temel olmuş, onun edebiyat tarihçiliği metodolojisi modern bilimsel görüşler temelinde geliştirilerek devam ettirilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Abid, E. (1982). Seçilmiş eserleri. Bakı, Yazıçı Yayın evi.
2. Ağayev, F. (2004). İsmayıl Hikmet ve Azərbaycan edebiyatı. Bakı, "Nurlan" Yayın evi.
3. Çobanzade, B. (2007). Seçilmiş eserleri. Beş ciltte. III cilt. Bakı. Şerq-Qerb Yayın evi.
4. Hikmet, İ. (2008). Dörd il yarım Azərbaycanda. "Edebiyyat" gazetisi, 4 Haziran/2008; 24.03.2023 tarihinde <https://edebiyatqazeti.az/news/science/9564-ismayil-hikmetin-dord-il-yarim-azerbaycanda-meqalesi> ağ adresinden erişildi.
5. Hikmet, İ. (2022). Azərbaycan edebiyatı tarixi. Bakı, "Elm ve tehsil" Yayın evi.
6. Nazim, E (1931). *Türk edebiyatşünaslığında pantürkizm ve kemalizm eleyhine* (Musahanlı, Emin Abid, Çobanzade, Köprülüzade ve İsmail Hikmetin edebi görüşleri aleyhine). "İngilab ve medeniyet", 1931, № 3-4, № 5.
7. Ömer, Ö. İsmayıl Hikmet ve onun Azərbaycan'la bağlı makalesi. 04.04.2023 tarihinde <http://www.kitabxana.net/?oper=readNews&id=1074> ağ adresinden erişildi.
8. Salamoğlu, T. & Yadulla, D. (2022). "*İsmayıl Hikmetin Azərbaycan edebiyatı tarixi*" ve edebiyat tarixçiliyimizin bezi metodoloji meseleleri // İ.Hikmet. Azərbaycan edebiyatı tarixi. Ön söz. Bakı, "Elm ve tehsil".
9. Zeynalı, H. & Şaik, A. & Musahanlı, A, & Efendizade, C. (1928). Edebiyyatdan iş kitabı. Bakı, Azərneşr.
10. Zeynalı, H. (1982). Seçilmiş eserleri. Bakı, Yazıçı Yayın evi.